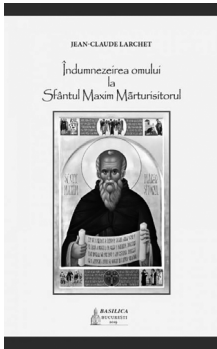

RECENZII

Jean-Claude Larchet, *Îndumnezeirea omului la Sfântul Maxim Mărturisitorul*, traducere din limba franceză de Marinela Bojin, Editura Basilica, București, 2019, 839 p.

Formularea „deosebit de îndrăzneată” (D. Stăniloae) care dă titlul acestui articol aparține Sfântului Maxim Mărturisitorul (580-662). Ideea reciprocității dintre Dumnezeu și om, exprimată de exegeți prin formula *tantum-quantum* (iar de Maxim prin cuvintele τοσούτων-όσων, în *Quaestiones ad Thalassium*, 61 și 64; *Ambigua ad Johannem* 10; *Ep. 2 et passim.*), pare că vine din textele lui Grigorie din Nazianz (*Orationes theologicae*, 29, 19; 40, 45); versiuni ale acesteia întâlnindu-se, de asemenea, la Atanasie cel Mare (*De incarnatione Verbi*, 54) și Irineu al Lyonului (*Adversus haereses*, III, 19, 1). Fără nici o îndoială, Maxim a cunoscut această reciprocitate *tantum-quantum* și din scrierile păstrate sub numele lui Dionisie Areopagitul, care în *Numele divine* IV, 13, vorbește despre un *extaz al lui Dumnezeu*: „Dar erosul dumnezeiesc este și extatic, nelăsând pe cei îndrăgostiți să fie ai lor, ci ai celor de care sunt îndrăgostiți” (traducere de D. Stăniloae, 1996, p. 150). *Extaz* care nu este altceva decât o *ieșire din Sine a lui Dumnezeu ca iubire*: „Erosul meu s-a răstignit” (*Numele divine* IV, 12) La rândul său, Maxim Mărturisitorul, în *Ambigua ad Johannem* 23, susține că Dumnezeu care este în Sine nemișcat, se mișcă totuși ca ἔρως și ἀγάπη, și mișcă către Sine cele ce sunt capabile de a primi această lucrare. În termenii unui exeget, Lars Thunberg: „există un fel de mișcare reciprocă între Dumnezeu și om, a unuia spre celălalt, deși fără nici o amestecare”¹.

¹ Lars Thunberg, *Antropologia teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Microcosmos și Mediator*, traducere din limba engleză de Anca Popescu, Editura Sofia, București, 2005, p. 467; vezi și p. 472: „Concepția Sfântului Maxim despre îndumnezeire depinde în mare măsură de cea a Sfântului Dionisie Pseudo-Areopagitul, așa cum o dovedește clar folosirea termenului θεώσις [...] dar principala

Evident, modelul urmat aici este unul calcedonian. Pe de altă parte, pentru H.U. von Balthasar „conceptul echilibrului și al reciprocității dintre universal și particular este, poate, cel mai important din gândirea Sfântului Maxim”².

Locus classicus – dar nu singurul – din opera maximiană pentru formula τοσοῦτον-όσον se găsește în *Ambigua ad Johannem* 10 (CCSG 18, pp. 48-49; 140-145; traducere de D. Stăniloae, *Ambigua*, EIBMBOR, București, 2006, pp. 165-166). „Sfântul Maxim Mărturisitorul a adus învățătura despre îndumnezeire la apogeul ei: nimeni înainte de el, și nimeni după el, până la Sfântul Grigorie Palama, nu s-a gândit să-i acorde o atât de mare importanță și s-o aducă la un atât de înalt nivel de elaborare teoretică” (J.-C. Larchet, *Îndumnezeirea omului la Sfântul Maxim Mărturisitorul*, p. 763). De acest subiect s-a ocupat pe larg Jean-Claude Larchet, printre altele și într-o lucrare tradusă recent în limba română (*Îndumnezeirea omului la Sfântul Maxim Mărturisitorul*, traducere din limba franceză de Marinela Bojin, Editura Basilica, București, 2019; pentru subiectul amintit mai sus, vezi capitolul „Principiul «tantum-quantum»”, pp. 412-420). Exegetul francez – bine cunoscut cititorilor de teologie autohtoni – este unul dintre cei buni cunoscători ai operei maximiene, ocupându-se vreme de mai mulți ani de scrierile sfântului mărturisitor. Multe din textele sale sunt deja traduse în limba română, unele dintre acestea de către doamna Marinela Bojin, care, la rândul său, este foarte bine familiarizată cu scrierile patristice – cu cele maximiene în special – fiind cea mai potrivită alegere pentru tălmăcirea acestui text masiv și dificil al teologului francez. Traducerea publicată de curând la Editura Basilica a fost realizată după ediția apărută în 2009 la Éditions du Cerf.

Subiectul cărții pe care o avem în vedere este extrem de important, de vreme ce „în jurul acestei teme a îndumnezeirii se ordonează întreaga spiritualitate a Sfântului Maxim” (p. 763). Teologul francez subliniază că „ideea unei îndumnezeiri a omului care corespunde logicii interioare a înomenirii lui Dumnezeu este avansată

---

contribuție personală constă în felul în care combină doctrinele despre Întrupare și îndumnezeire, pe baza formulei *tantum-quantum*, legată de conceptele *communicatio idiomatum* și *perihoresis*”.

²Hans Urs von Balthasar, *Liturghia cosmică. Lumea în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere din limba germană de pr. Alexandru I. Roșu, Editura Doxologia, Iași, 2018, p. 194.

de la bun început și aproape unanim de Părinții răsăriteni” (p. 8). Chiar dacă sunt unele elemente care să justifice încă de timpuriu o doctrină a îndumnezeirii, spre exemplu la Clement Alexandrinul (*Protreptic* I, 8, 4) sau Irineu al Lyonului (*Adversus haereses* V), într-o oarecare măsură și la Origen, abia „odată cu Sfântul Atanasie cel Mare s-a dezvoltat însă o adevărată teologie a îndumnezeirii” (p. 18).

În opinia lui J.-C. Larchet formula *tantum-quantum* este una „frapantă” (p. 418), iar înaintea sa, H.-U. von Balthasar considera că este de o „precizie aproape geometrică” (Balthasar, *Liturghia cosmică*, traducere în limba română, 2018, p. 336). Tot într-un registru matematic, un exeget de talia lui F. Brune susținea că „întruparea lui Dumnezeu și îndumnezeirea omului sunt reciproc proporționale”³.

Indiferent cât de multe studii s-ar scrie despre această temă, „îndumnezeirea este o realitate care nu se cugetă cu mintea, ci se pregătește cu fapta, prin viețuire întru totul și neconținut după voia lui Dumnezeu” (p. 774). Maxim ne spune în acest sens că „această taină a fost cunoscută mai înainte de toate veacurile de către Tatăl și Fiul și Sfântul Duh” (*Răspunsuri către Talasie*, 60, traducere de D. Stăniloae, în col. „Filocalia”, vol. III, p. 376). Așadar, îndumnezeirea omului se realizează în conformitate cu planul stabilit în Sfatul Sfintei Treimi.

Într-adevăr, este îndreptățită precizarea lui Jean-Claude Larchet, potrivit căreia „concepția Sfântului Maxim pare [...] destul de paradoxală, de vreme ce el concepe îndumnezeirea ca pe un proces care depășește posibilitățile firești ale omului, ține numai de acțiunea (sau energia, sau harul) mai presus de fire și necreată a lui Dumnezeu, și se înfăptuiește atunci când credinciosul a trecut dincolo de toate făpturile și a ieșit din sine, ceea ce implică o rup-tură cu planul firii, dar în același timp admite că îndumnezeirea se constituie într-o anumită continuitate cu firea” (p. 766). Însă, „când se lovește de dificultăți în chestiuni hristologice, Sfântul Maxim își caută întotdeauna refugiul în învățătura despre Sfânta Treime” (Balthasar, *Liturghia cosmică*, traducere în limba română, 2018, p. 254).

„Viața creștinului este imitarea vieții lui Hristos” (H.U. von Balthasar), care este „model al oricărei iconomii” (Marie-José Mondzain). Prin faptul că Hristos este un model (παράδειγμα) ontologic

³François Brune, *Pour que l'homme devienne Dieu*, Saint-Jean-de-Braye, Dangles, 1992, p. 332.

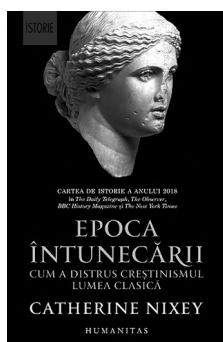
pentru om, și invers, valabil pentru Întrupare, atunci acest aspect fundamental presupune implicit și faptul că Hristos este un „model hermeneutic” (Assaad Elias Kattan) de urmat; unica interpretare autentică fiind aceea oferită de El, iar episodul de pe drumul Emausului (Luca 24, 13-35) este reprezentativ pentru acest fapt. Mai mult decât atât, Maxim vorbește chiar despre o remodelare (ἀνάπλασις) a omului, după modelul Hristos (*Ambigua ad Johannem*, 42).

În decursul câtorva luni au fost publicate în limba română două traduceri din scrierile fundamentale dedicate învățaturii Sfântului Maxim. Este vorba despre lucrarea clasică a teologului catolic Hans Urs von Balthasar, *Liturgia cosmică. Lumea în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul* (traducere din limba germană de pr. Alexandru I. Roșu, Editura Doxologia, Iași, 2018) și una de dată mai recentă (prima publicare în 1996), devenită și ea între timp una clasică, semnată de teologul ortodox francez Jean-Claude Larchet, *Îndumnezeirea omului la Sfântul Maxim Mărturisitorul*. Ambele lucrări sunt destul de „tehnice” și dificile pentru cei care nu sunt familiarizați cu textele patristice și literatura de specialitate. Cele două scrieri traduse de curând în limba română merită pe deplin recenzii din partea teologilor autohtoni, însă – cel puțin în cazul scrierii lui Balthasar – ele se lasă încă așteptate.

Astfel de publicații reprezintă un semn de bun augur și pe lângă situația fericită de a avea traduse aproape integral scrierile păstrate de la Maxim Mărturisitorul, de ceva vreme sunt traduse în limba română și lucrările fundamentale dedicate învățaturii acestui sfânt Părinte. Instrumentele de lucru aflate până acum doar la îndemâna unui grup restrâns de cercetători, sunt acum accesibile tuturor celor interesați de gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul în traduceri de cea mai bună calitate.

Florin CRÎȘMĂREANU

Catherine Nixey, *Epoca întunecării. Cum a distrus creștinismul lumea clasică*, traducere din limba engleză de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Editura Humanitas, București, 2019, 331 p.

Pentru a prospera, marile edituri trebuie să fidelizeze propriii cititori și să creeze noi nișe pentru potențialii clienți. Este o chestiune firească de marketing. Doar că uneori, în cazul selectării cărților pentru publicare, pare a fi mai mult decât o astfel de strategie.

Două lucrări publicate recent mi-au atras atenția: Prima carte – una clasică – este semnată de Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman. O antologie: de la apogeul Imperiului până la sfârșitul domniei lui Iustinian*, antologie, traducere și note de Dan Hurmuzescu, introducere și tabel cronologic de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Editura Humanitas, București, 2018, 536 p.

Cum bine se știe, o primă ediție a lucrării lui Gibbon a fost publicată în trei volume la Editura Minerva în 1976. Ediția apărută la Humanitas nu este o nouă traducere – așa cum credeam când am văzut-o anunțată de site-ul editurii –, ci o selecție din antologia publicată la Minerva. Chiar dacă am citit *Nota asupra ediției*, tot nu-mi este limpede de ce s-a reeditat o versiune diminuată a acestui text publicat în 1976.

Protestantul Edward Gibbon se convertește la catolicism pentru a reveni ulterior la protestantism. Dar nu din acest motiv a fost trecută la *Index* cartea sa, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Ca prin minune, scăpând integral de flăcările aprinse de fanaticii religioși, scrierea lui E. Gibbon a ajuns până la noi și este citată masiv de jurnalista Catherine Nixey, în lucrarea sa *Epoca întunecării. Cum a distrus creștinismul lumea clasică* (traducere din limba engleză de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Editura Humanitas, București, 2019, 331 p. + fotografii). Aceasta este cartea pe care o voi avea în vedere în rândurile de mai jos.

După propria mărturisire, autoarea acestei cărți „a crescut în Wales, ca fiică a unei foste călugărițe și a unui fost călugăr” (p. 19). Nebănuite pricini au determinat-o, la un moment dat, pe tânăra jurnalistă să cerceteze cu sârg originile monahismului creștin (îmbrățișat pentru o vreme de părinții săi), ale creștinismului în general.

Nu mulți savanți s-ar încumeta la un astfel de demers, extrem de îndrăzneț, care presupune cunoștințe serioase de istorie, teologie, filosofie, literatură clasică etc.

După paginile introductive, cartea pe care o avem în vedere este structurată în 16 capitole, urmate de o listă a abrevierilor, a ilustrațiilor, de o bibliografie, note și indici. La prima vedere, pare o carte scrisă după toate rigorile academice. Din fericire, calitatea științifică a unei lucrări nu se reduce doar la forma sa.

Jurnalista de la *The Times* începe astfel cartea sa: „Răsăritul Imperiului Roman se afla sub teroarea unor hoarde de jefuitori bărboși, zeloți înarmați doar cu pietre, cu drugi de fier și cu un simț de fier al dreptății” (p. 11). Aceste hoarde erau creștinii, care „educați sau nu, cochetau cu violența” (p. 140). Pe scurt, în opinia autoarei, creștinii din primele secole nu ar fi fost altceva decât niște parabolani, care „nu erau educați, nu erau bogați, nici alfabetizați” (p. 148). O adunătură de îndărătnici!

Din păcate, cartea lui Catherine Nixey stă sub semnul generalizării și al exagerării. Iată o mostră: „călugării nu erau doar oameni din topor, violenți, needucați și care miroseau îngrozitor, ci – afirmau criticii lor – erau și niște ipocriți” (p. 131). În opinia jurnalistei de la *The Times*, creștinii primelor secole se îndeletniceau doar cu „distrugerea templelor, vandalizarea statuiilor, terorizarea cetățenilor” (p. 142). Totuși, oricât ne-ar orbi răutatea, trebuie să acceptăm faptul că trecerea de la o paradigmă la alta, de la o civilizație la alta, de la o religie la alta nu se face prin simpla dărâmare a edificiilor. Este nevoie de mai mult decât atât. Unii autori, precum R.G. Collingwood, ar spune că o astfel de metamorfoză implică o chestiune mai intimă, ce ține de presupuzițiile pe care le au oamenii la un moment dat. O anumită lume se schimbă când datele prealabile ale celor care o alcătuiesc se modifică în mod fundamental. Or, pentru ca această schimbare să fie deplină este nevoie de renunțarea la presupuzițiile religioase, de care oamenii se eliberează cel mai greu. Abia când se schimbă astfel de date prealabile se transformă și lumea respectivă.

Pentru a evidenția unele aspecte, autoarea recurge frecvent la repetiție. Sunt reluate acele lucruri îngrozitoare săvârșite de creștini, în special distrugerea templului lui Serapis, închiderea Academiei de către împăratul Justinian și, mai ales, uciderea Hypatiei – *philosophia alexandrina* – de către parabolani. Nu mă îndoiesc de

faptul că jurnalista Catherine Nixey a procedat cum știe ea mai bine să-și scrie articolele, exagerând și etichetând. Probabil, este o bună strategie în breasla jurnaliștilor, dar acest demers nu poate fi considerat unul științific, de care să ținem seama. Mai mult decât atât, textul său abundă în tot felul de inexactități.

Cu toții deplângem pierderea operelor din Antichitate. Fără a analiza multitudinea de factori care au dus la o astfel de situație, Catherine Nixey pune doar pe seama creștinilor faptul că o mare parte din scrierile atomiștilor, spre exemplu, s-au pierdut: „pierderea operelor lui Democrit este cea mai mare tragedie a colapsului vechii civilizații clasice” (Carlo Rovelli, citat la p. 64). Mai mult decât atât, „grandiosul poem al lui Lucretius, păstrat într-o bibliotecă din Germania, a fost găsit și salvat de la distrugere de un îndrăzneț căutător de cărți. Acest unic volum a avut o viață uluitoare, devenind un eveniment literar. A readus atomismul în cultura europeană” (p. 64). Afirmția nu este adevărată. Acest unic manuscris despre care amintește Catherine Nixey a fost copiat, cel mai probabil, în *scriptorium*-ul mănăstirii Saint-Martin din Tours, în perioada carolingiană. Adică, nu un oarecare „îndrăzneț căutător de cărți” a salvat poemul lui Lucretius de la pierzanie, ci acei „oameni din topor, violenți, needucați și care miroseau îngrozitor”, *id est* creștinii. Scribii, monahii au fost aceia care au readus atomismul în cultura europeană. Pentru a întări această teză, îl aduc în sprijin pe Bernhard Bischoff, care, în 1965, l-a identificat pe Dungalus cu acel *corrector Saxonicus* din *Codex Oblongus*, prescurtat O (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Voss. lat. F 30; sec. IX ¼). Așadar, irlandezul Dungalus, abatele mănăstirii Saint-Denis, a avut o contribuție majoră în transmiterea manuscrisului ce conținea poemul *De rerum natura* al epicureului și atomistului Lucretius.

Pe lângă temple și statui, creștinismul a distrus și cărți. Este adevărat că mai ales în creștinismul apusean arderea cărților era o practică întâlnită. Dar, acest fapt este întâlnit destul de târziu, în secolul al XVI-lea, mai ales după ce astfel de cărți erau trecute la *Index (Index librorum prohibitorum)*. Fără îndoială, sunt consemnate cazuri de ardere a cărților și mai devreme; spre exemplu, în secolul al XIII-lea, când în urma condamnărilor din acest secol au fost considerate unele scrieri eretice și date spre distrugere. Așadar, nu se ardeau cărțile din literatura clasică, cum adesea susține în cartea sa Catherine Nixey, ci pe acelea considerate eretice, adică

tot ale creștinilor care se îndepărtau de la dreapta credință. Dacă ar fi fost așa cum susține autoarea, atunci nu am ști mai nimic astăzi despre scrierile lui Platon și Aristotel. Or, din scrierile celor doi filosofi s-a păstrat mare parte, creștinii copiind lucrărilor lor și comentându-le timp de secole.

În definitiv, ce lume a distrus creștinismul? Dacă ar fi să adoptăm metoda preferată de Catherine Nixey, aceea a generalizării, atunci un crâmpel din această lume distrusă de creștinism a fost păstrat sub cenușa care a acoperit orașul Pompei în 79: „Falusul era un obiect decorativ pentru locuințe. Apărea pe ziduri, statui și fresce, fiind sculptat și în pietrele de pavaj ale cetății. Un cârlig era fixat de o drăguță lampă de iluminat din bronz, de forma unei mici figurine. Unele imagini erau neînchipuit de vii” (p. 191). Era aceasta reprezentarea unei lumi minunate? Putem să ne imaginăm astfel întreaga antichitate greco-latină? În mod evident, nu! Lumea greacă și cea latină nu pot fi reduse la astfel de reprezentări, dar dacă vrei să caricaturizezi această lume, procedezi astfel. Printr-o astfel de tehnică, Catherine Nixey a caricaturizat creștinismul primar.

Din moment ce epoca Noilor Atei – reprezentați de Richard Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens, Sam Harris *et alii* – a cam apus în lumea anglofonă, locul lăsat liber trebuie umplut cu o nouă modă în industria editorială. Dar, ca orice modă, și aceasta este trecătoare. Pentru unii, cartea jurnalistei de la *The Times* este acum la modă, însă ea este lipsită de substanță și, prin urmare, nu poate fi luată în serios.

Florin CRÎȘMĂREANU